

տուժիւնը կատարելու համար, Մկրտեալ-
ները անմիջապէս կ'առաջնորդէին միթա-
կայ եկեղեցին քրիստոնէական ընծայու-
թեան լրումը ընդունելու համար: Բայց այս
սովորութիւնը հետեւանք կ'ունենայ լուրջ
անպատեհութեանց. ուրեմն խորհեցան ա-
ւելի կամ նուազ մեծ թուով մատուռներ
կանգնել աւազանին շրջապատը հոն կատա-
րելու դրոշմը և բաշխելու Հաղորդութիւնը.
այս մատուռներուն զանազան անուններ
տրուեցան, համաձայն անոնց մասնաւոր
նպատակին: Տեսնուած է Ափրիկէի մէջ հա-
ւանական գոյութիւնը երկաթէ զաւազան-
ներու որ կը կրեն վարագոյրներ՝ այն տե-
ղին առջև, ուր կը գտնուէին արդէն մերկ
և ընկուճի սպասուի երախանները, ուրիշ
տեղ հաստատուած է վառարան մը աւազա-
նէն ելնողը անմիջապէս տաքցնելու համար:
Նախապէս, կը թուի թէ, հռովմէական
տան հետ նմանութեան գծով մը, նման
գլորքին բացօթեայ սրահի մը (atrium) որ
կեդրոնին մէջ ունէր ջրհոր ունեցող քա-
ռակուսի ձեւով բակ մը (impluvium), որուն
մէջ կը հաւաքուէին անձրևի ջուրերը. բայց
այս կերպը քիչ գործնական էր և քիչ ժա-
մանակ տեւական էր: Բացուածքը փոխուե-
ցաւ տանիքի մը կամ գմբեթի մը, շինուած-
քին ձեւին համաձայն:

Դ. դարու մկրտութեան աւազանի մը
վրայ կարելի է զաղափար մը կազմել հա-
մաձայն կողմնակի երևոյն հարթ քանդակին
հռովմէական տապանի մը, որուն մէջ, փու-
թով և տարօրինակ երկնիւղով կարծուած է
գտնել լաղրանի աւազանին պատկերը: Կա-
րելիութեան և ստուգութեան մը միջեւ
հեռաւորութիւն մը կայ, ըստ մեզ, չյար-
մարոր համարձակ խօսքի: Աս արդէն եր-
ջանիկ գիւտ մըն է քան այն որ արժած է
միզ Դ. դարու քրիստոնէական աւազանի
մը այս պատկերը: Ինչպէս Պազլիլընբու-
նը, նոյնպէս այս աւազանին դուռը օթոցով
էր զարդարուած է: Գմբեթին զազաթին
վրայ հաստատուած է Գրիստոսի փակագի-
րը: Կը դիտուի որ այն հռովմէական և Սիւ-
րիոյ աւազաններուն վրայ ձգտումը մը կայ
պատահանները բարձրացնել յատակէն շատ
հեռաւորութեամբ: Արդեօք խո՞յս տալու
համար դուռը բնակող հեթանոսներուն ան-
խորհրդապահութիւնն է (Sb' Dict, d'arch.
բառն Baptistère):

ՄԿՐՏԻՉ ԱՐՔԵՊԻՍԿ. ԱՂԱՒՆՈՒՆԻ

(Շարունակելի)

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ԽՈՐԵՆԱՑԻՈՅ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՅՈՒԱԿԱՆԻՆ ԽՆԴԻՐԸ (*)

Ա.

ՅԱԽԵԼՈՒՄԵԱԿԱՆ ՆՕԹ ՄԸ՝ Մ. ԽՈՐԵՆԱՑԻ
ՅՈՒԱԿԱՆԻՆ ՄԱՍԻՆ

«Մովսէս Խորենացոյ պատմութեան քը-
ւականն ու նպատակը» յոգուածիս մասին,
որ հրատարակուած էր Byzantionի մէջ 1936,
հատ. ԺԱ. էջ 81-96, Պ. Ադոնց Նոյն հան-
դէսին Նոյն թիւին մէջ (էջ 97-100) գրած
է կարճ քննադատութիւն մը, որով չ'ըն-
դունիր Խորենացոյ թուականը 876ի եւ
885ի միջեւ գնելու իմ տեսութիւնս: Կը
փափաքեմ քանի մը դիտողութիւններ ա-
ւելցնել հոս իր փաստարկութեան առթիւ,
թէ՛ խնդրոյն սահմանները ճշգրտու և թէ՛
ապագայ վիճարանութեան մը ճամբայ հար-
թելու համար:

Ամենէն առաջ պարտաւոր եմ ընդու-
նել թէ Ադոնց իրաւունք ունի մերժելու
իմ վերջին կարտա, որով ջանացի ցուցնել
թէ Մովսէսն ջողարկեալ կանարկութիւն մը
կ'ընէ Վասիլ Ա. բիւզանդական կայսեր
(867-886) ծագումին: Սահակի պատգամին
(Մովսէս Դ. 65) մէջ յիշատակուած անա-
նուն թագաւորն է ոչ թէ Արշակունիներէ
սերած բիւզանդացի մը, այլ, ինչպէս Ա.
դոնց կը ցուցնէ, Վաղարշ, պարսիկ թա-
գաւորը: Ուրեմն Մովսէսի գրուած քննորոշ
մէջ բուն իր ժամանակի թուականին մասին
ուղղակի ակնարկութիւն մը գտնելու յոյսը,
որ արվեստ պատրեր էր ինձնէ առաջ շատ
բանասէրներ, առժամա պէտք է զանց ընել:
Կացութիւնը կը մնայ ինչպէս էր առաջ.
«Հեղինակը այնքան ամուր կը դիմակաւորէ
ինքզինքը, որ բացարձակապէս կը զգու-
շանայ ընելէ որ և ա՛կնարկութիւն իր ի-

(*) Իր քանկանութեան համար կը ներկայա-
ցընենք երուսաղէմի երթապահ շամուսարանի ու-
սուցչապետներէն Պր. Հէնս Լէվիի եւ միժմանուն
Պրօֆ. Ն. Արդնիի միջեւ կարծիաց և տեսութեանց
փոխանակութիւնը այս կարեւոր հարցին շուրջ,
թարգմանածով զայն Պրիւսէիի Byzantionի հանդիսին
ԺԱ. (1936) հատորի 593-595 էջերէն:

բական կեանքին պարագաներուն մասին, ու ժամանակակից դէպքերու նկատմամբ կատարած մատանշումները ամէնքն ալ 440ին շուրջը կը դառնան (տես իմ յօդուածս, էջ 83)։

Ազոնցի փաստերուն ծանրակշիւ ըլլալը յօժարակամ կ'ընդունիմ. բայց ես չեմ կրնար ընդունիլ ոչ իմ վարկածիս ի պաշտպանութիւն յառաջ բերուած փաստիս գէտ իր գատումին կարեւորութիւնը և ոչ իր իսկ թելադրութիւնները թուականի մասին։

Բայց նախ՝ մուտքի դիտողութիւն մը. ինծի այնպէս կը թուի թէ Սահակի նշանաւոր պատգամին նկատմամբ Մովսէսի լռութենէն կարելի չէ հետեցնել թէ անիկա անտեղեկակ է առար, և այդ իրողութենէն իր ժամանակին վերաբերմամբ եզրակացութիւն մը հետեցնել, ինչպէս Ազոնցի կ'ընէ։ Այդ կերպով, ոչ մէկը չի կրնար ըսել թէ Մովսէս չի ճանչնար Սմբատ ինստիտուցիոնը (Ֆ 856) կամ անոր Բագարատ Տարօնցի եղբայրը, (ինչպէս Մարգարատ կը թելադրէ)։ Կրնայ Սիւրյան ըսուիլ թէ անիկա չիշիւր վանոնք կամ չափնարկեր անոնց, որովհետեւ իր պատմութիւնը մինչև շուրջ 400 միայն կը հասնի և ինք չուզեր վեր առնել իր դիմակը։

Ազոնցի իրաւունք չունի ըսելու թէ (էջ 97) իմ լուծումս «ի վերջոյ» հիմնուած է պարզապէս Մովսէս ինքնացիլի միակ պարբերութեան մը վրայ։ Իբրև իրողութիւն մը, այս փաստը ապացոյցներու շղթային երկրորդական մէկ տարրը միայն կը կազմէ և կրնայ ի թագ գրուիլ առանց վստահելու ամբողջ չէնքը։ Եւ որովհետեւ իրաւունք ունիմ վախճալու թէ զիս իմ թուականադրութեանս առաջնորդող մեթոտաւոր սկզբունքները ուղիղ չեն հասկցուած, պիտի ջանամ բացատրել վանոնք աւելի բացորոշ կերպով մը։

Մովսէս ինքնացիլի համար կատարելապէս հաստատուած թուական մը գտնելու նախկին փորձերը կարելի չէր որ յաջողէին, որովհետեւ անոր գործին մէջ չկան բնաւ անկասկածելի ակնարկութիւններ ժամանակակից դէպքերու։ Ստիպուած էի, հետեւաբար, անուշղակի փաստարկութիւն փորձելու։ Ըստ այսմ, փնտնեցի որոշ մէկ շրջանը Տրդ և Յրդ դարերու (որոնք միայն կրնան նկատի առնուիլ) պատմութեան,

«որմէ այդ դործին ձգտումները կ'առնեն իրական կարեւորութիւն մը այդ ժամանակին մէջ» (էջ 85)։ Որովհետեւ Մովսէս ինքնացիլի իր գրական աղբիւրներուն կ'ենթարկուի իրողութեանց համար լոկ, իսկ ուրիշ տեսակէտով ազատ և ինքնատուպ է անիկա իր ատողմանքի ընտրելու, իր համակրութիւնները բաշխելու եւ վանազան կէտերու վրայ իր շէշտը դնելու համար^(*)։ Այս պատճառաւ ես մեկնեցայ այն կէտերէն, որոնց մէջ ակնհեր է Մովսէսի անկասկածները։

Հետեւաբար և ըսի թէ — բացի պարզապէս վաղնջական նպատակներէ — երեք յայտնի ձգտումներ կը շարժին ամբողջ գործին մէջ, որոնք Բագարատեանս, Սրչաւունեան և հելլենական համակրութիւններ են։ Միեւնոյն բաղադրութիւն ունեցող այդ երեք ձգտումներն էին որ, ինչպէս փորձած եմ ցուցնել, իսկական հասանքներ էին եղած Աշոտ իշխանին օրով։ Ազոնցի լռութեան վանցին իմ ամբողջ այս փաստարկութեանս վրայէն։ Անիկա կը ծանրանայ Մովսէս ինքնացիլի պատմութեան հակամարմիններէն ձգտումին վրայ միայն, որ, ըստ իրեն, ապացոյց մըն է թէ Մովսէս իր գործը գրած է այնպիսի ժամանակ մը ուր այդ հայ իշխաններուն ընտանիքին նուազումը ակնհեր էր այլեւս, այսինքն ի վերջ կոյս Տրդ դարու։ Իր այս կարծիքը, արագ եւ վարկապարպի կերպով մը ստուտադածուած, հեռի է համոզիչ ըլլալէ։ Ըսենք նախ թէ Մամիկոնեանց ընդդէմ և Բագարատեանց ի նպաստ ձգտումները միեւնոյնն են իրականութեան մէջ։ Դ. և Է. դարերու հայ պատմութիւնը լեցուն է Մամիկոնեան իշխաններու դիւցազնական գործերով, որոնք բաղադրամաս Բագարատեանց զինքը գոյգն է։ Այնպէս որ, Մովսէս, որուն դիւտումն է եղած գրել պատմութիւն մը ի գո-

(*) Ազոնցի կը միտի նուագեցնելու խորհնացոյ պատմութեան մէջ հելլենասէր ծագումն արժէքը՝ իր այն դիտողութեամբ (էջ 100). որով ան այս համակրութիւն ընդհանուր կը ցուցնէ «միւս հայ հեղինակներուն» եւս։ Բայց քանի որ Մովսէս կը սրբազրէ պատմական աւանդութիւնը Մամիկոնեանց աննպաստ կերպով մը, հետեւաբար եւ պիտի չկրնար դիւրաւ աղաւաղել հելլենասիրութեան շարժապատճառները՝ եթէ այդպէս փափաքած ըլլար, փոխանակ շեշտելու գտններ, ինչպէս կ'ընէ իրապէս։

վեստ Բագրատունեան տոհմին, որագրած է հին եւ ճշմարիտ աւանդութիւնը եւ անաւագած է Մամիկոնեանները, որոնց փառքը կ'ստուերածէր իրենց մրցորդները: Անհրաժեշտ չէ հետեւաբար ենթադրել թէ այս և հակա-Մամիկոնեան ձգտումը Ե իրապէս մատնանիշ կ'ընէ այդ տոհմին նուազումը Տրդ դարուն: Անիկա հետեւանքն է՝ ասկէ զատ՝ Մովսէսի գրքին զխաւոր նպատակին, որ է՝ իր պաշտպաններուն ընտանիքը հայ պատմութեան առաջին կարգին վրայ դնել:

Իսոյց, յամենայն դէպս, ինծի այնպէս կը թուի թէ սխալ մեթոտ մըն է մէկ շարժառիթը առնելը և միւսները զանց ընելը: Երեք ձգտումներուն բաղադրութիւնն է որ իր նկարագրելը կուտայ Մովսէսի գործին: Աղոնից թուականագրութիւնը սխալ մըն է՝ մեկնաբանութեան իր կղզիացեալ մեթոտին պատճառով: Հեղինատիրութիւնը կարելի չէր Բագրատունի պալատականի մը համար՝ Աշոտին առաջ. որովհետեւ Բագրատունիները իրենց ցարէ շահած էին միմիայն իրենց արարածէր քաղաքականութեանը համար, որուն անխուսափելի հետեւութիւնն էր բիւզանդացիներուն դէմ թշնամական կեցուածք մը: Աշոտի օրով է որ Հայաստան առաջին անգամ վերագործաւ գէպի հեղինատէր քաղաքականութիւն մը (էջ 92): Մովսէս պիտի չկարենար գրել իբրեւ բարեկամ Յունաց, եթէ ապրած ըլլար Տրդ դարու վերջերը, ինչպէս Աղոնց կը հասկընայ: Հայ իշխաններուն մէջ Բիւզանդիոնի իրական բարեկամներն էին Մամիկոնեանները, ինչպէս Աղոնց ինքնին չեւտելով կը բացատրէ (էջ 93-100), առանց նկատելու սակայն որ այդ փաստը իր վարկածին ներհակ է որ կը հաստատէ:

Աղոնց իմ վարկածն բոլոր միջնէ ցարդ յառաջ բերուածներուն մէջ ամենէն յանգուզը կը նկատէ (էջ 97): Ես անոր մէջ ոչ մէկ յանդգնութիւն չեմ գտներ: Շատ քննադատներ այսօր կը հաւանին որ Մովսէս գրած ըլլալ ընդմէջ 700-900, և անոնց ամենէն ձեռնհասներէն երեքը Մովսէսի թուականը կը դնեն նոյն այն ժամանակին մէջ, ինչպէս ես ըրած եմ (տես իմ յետ գրութիւնս): Աղոնց ինքն ալ նոյնպէս կը մտածէր երբ իր վերջին յօդուածը կը գրէր Ժորժ Խաղբոյն շուրջը (Byzantin, Թ. 1934, էջ 251): Այն ատեն, ինքն ալ կը յանդգ-

նէր թելագրել թէ Մովսէս իր գործը պիտի կրնար գրած ըլլալ Փոտի խորագումների ժամանակէն յետոյ: Հիմակ կը թուի փոխած ըլլալ իր միտքը, առանց որ և է ակնարկուելուն ընելու իր նախկին կարծիքին(*):

ՅՐԱՆԱԳԻՄ

ՀէՆՍ ԼէՎԻ

Ք.

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻՈՅ ՎԵՐԱԲԵՐՄԱՄԸ

Պ. ԼԷՎԻԻ ՆՕԹԻՆ ՄԱՍԻՆ

Պ. ԼէՎԻ, վերի յօդուածին մէջ հրաժարելով հանդերձ խորենացւոյ պատմութեան թուականը Վասիլ Ա. ի թաղաւորութեան ատեն զնելու իր տեսութիւնէն, կը շարունակէ մերժել մեր փաստերը և նոյն իսկ հակասութեան ամբաստանութիւն կ'ընէ մեր մասին: Եւ սակայն, Վասիլ Ա. ի վրայ գրած մեր յօդուածին մէջ, ուր ասիք ու նեցած էինք քննելու Սահակի Տեսիլը, մենք եղբակցացուցած էինք թէ այդ Տեսիլը, իր ներկայ ձևին մէջ, մինչև Փոտի ժամանակը կը վերանայ: Ըսած էինք նաև թէ մեր այս կարծիքը կը բաղխէ ան քանի մը դժուարութիւններուն: Սահակի տեսիլը յիշատակուած ըլլալը անանուն հեղինակէն Ընդհանրի, որ Սահակ Գ. կաթողիկոսի (Յ 704) օրով հայերէնէն թարգմանուած կտոր մըն է. նոյն տեսիլին յիշուած ըլլալը Մովսէս խորենացիէն, և տեսիլին ժամանակէն մինչև անոր իրականացումը անցած 350 տարիներուն հաշիւը: Փորձած էինք նաև փարատել այդ դժուարութիւնները, ենթադրելով որ Ընդհանրի թարգմանուած ըլլալ Փոտի ատեն և Մովսէս խորենացիին թերևս Տեսիլէն յետոյ եղած ըլլար, ու նոյնպէս թելագրութիւն մը ըրած էինք 350 թիւին մասին: Եւ սակայն մեր քննութեան

(*) Կը զարմանամ որ Աղոնց կը կրկնէ (էջ 100) Խալիֆային՝ Աշոտի հանդէպ թաղաքականութեան ուղղութեան հին քննադատը, առանց յիշելու կամ ուշադրութիւն ընծայելու իմ մտնդամտնեալ փաստարկութեան՝ վերաբերմամբ սերտ յարաբերութեանց ընդմէջ բիւզանդական կայսր յարաբերութիւնները կը պահէ երկու կողմերու հետ պ. և զգրած թէ ինչպէս պէտք է իր նպատակներուն համար օգտագործել Բիւզանդիոնի և Պաղատի միջեւ եղած սոխութիւնը (էջ 87):